

דברים לזכרו של פרופ' אריאל רוזן-צבי ז"ל

26.5.15

פרופ' אוריאל רייכמן

19 שנה חלפו מאז פטירתו של אריאל רוזן-צבי והוא בן 52 שנים בלבד. לולא נפטר היה, אני מניח, מגיע לבינתחומי לאחר פרישתו לגמלאות מתפקידו כשופט בית המשפט העליון וכאן היה פוגש את פרופ' משה הלברטל ופרופ' ישי בר, איתם היה לו מכנה משותף, וכאן הייתי יכול להמשיך איתו את הדיאלוג החוקתי שנפסק לפני שנות דור ויותר.

אריאל היה פורץ דרך, איש סוער, יוצר ואמיץ. הוא היה גם חבר, חבר אמיתי. עם מותו של אריאל איבדנו אחד מלוחמי הקו האחרון, של הציונות הדתית-הומניסטית, שבאה לבלום את שטף הגלישה מלאומנות דתית לפונדמנטליזם משיחי.

הדילמה שניצבה בפני אריאל כאדם דתי הייתה כיצד ניתן לשלב האמונה עם תפישת העולם הציונית-הומניסטית הרואה באדם ריבון לחייו והמחייבת ערכים של חירות, אנושיות וצדק – מחוץ, ולעיתים בניגוד, למושגים הלכתיים. הקונפליקט מחריף כאשר מדובר בעימות בין הציווי הדמוקרטי לציווי הדתי. בניגוד למקובל בחוגו, הוא חיפש את האינטגרציה של הזמן האנושי בתוך הזמן האלוהי. הוא נהג לצטט את רבי יהושע [בן לוי] במסכת ברכות: "היזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, דאמרינן לוחות ושברי לוחות מונחים בארון". הלוחות – עולם התורה. שברי הלוחות – העולם החילוני. לא ניתן להתעלם מהמציאות – מהשברים, יחד הם מונחים בארון הקיום שלנו.

בשנת 1986 שימשתי כדיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב וקראתי למספר חברים, ובראשם לאריאל ולברוך ברכה ז"ל, כדי לעבוד על הצעת החוקה לישראל. היה לנו חלום, שלקראת שנת ה-40 למדינה תקיים סוף הכנסת את ההתחייבות ההיסטורית שנכללה בהכרזת העצמאות, לכינון חוקה "שתיקבע על ידי אספה מכוננת נבחרת לא יאוחר מ-1 באוקטובר 1948". אריאל הסכים לקחת על עצמו את המשימה הקשה מכל – לגבש נוסח חוקתי ליחסי דת ומדינה.

נקודת המוצא האידאולוגית של אריאל הייתה שאין לכפות נורמות דתיות על ציבור שאינו דתי. הוא האמין שכפייה כזו תביא לשנאה לדת והנורמות הללו גם לא תאכפנה. להפך, הוא היה סבור שהפתיחות תעודד רבים לחפש דרכם אל היצירה הגדולה של עמנו לדורותיו וייווצרו קהילות ונתיבות חדשות של דתיות חדשה. הוא שאל – האם חוק החזיר או חוק איסור הצגת החמץ בפסח נאכפים? האם כפיית הנישואין הדתיים בלבד על יהודים בישראל הביאה לגידול במספר הנישואין כדת משה וישראל במהלך השנים – ביחס לגודל האוכלוסיה – או להפך?

אריאל כפר גם בסטטוס קוו כפשרה נכונה. כזכור, הסטטוס קוו מקורו במכתבו של בן-גוריון משנת 1947 שבו אכן הובטח כי יום השבת יהיה יום המנוחה על פי חוקי המדינה, נישואין וגירושין יהיו בידי המערכת

הרבנית ותוכר מערכת חינוך דתית אוטונומית. המושג הלטיני – טען אריאל – אינו סטטוס קוו, אלא סטטוס קוו אנטי-גלום, כלומר, הסטטוס קוו שנוצר לאחר העימות האחרון. בעימות הזה – טען אריאל – מפסידים הדתיים. האם אין תחבורה ציבורית בשבת בחיפה? האם אין בתי קולנוע ובתי עסק פתוחים בשבתות? ההסדר הזה חסר בסיס ערכי מסדיר, ולכן הוא מזמין במהלך כל השנים עימותים וכרסומים. האמת היא, לדבריו, שהציבור האורתודוקסי לא נאבק על צביונה של המדינה אלא נאבק על אינטרסים פרטיקולריים של הציבורים הדתיים השונים, תוך ניצול השיטה הקואליציונית.

ההצעה שאריאל הניח הייתה קצרה, רק סעיף אחד עם מספר סעיפי משנה. היא הציעה מהפכה. שלושת סעיפי המשנה הראשונים קובעים את מסגרת העקרונות:

(א) כל אדם זכאי לחופש הדת והמצפון.

כאן מקבל אריאל את העיקרון בהכרזת העצמאות המגן על חופש הדת, כל דת, והחופש מדת. הסעיף הזה מתקשר לדרישות העקרוניות בהחלטת האו"ם של כ"ט בנובמבר 1947, המתנים את קיום שתי המדינות, היהודית והערבית, בקבלת חוקה שתכלול עיקרון זה.

(ב) לא ייפגע חופש העיסוק של אדם בשל שמירה על מצוות דתו.

בגולה, גרס אריאל, נפגעה תעסוקת יהודים, בין השאר, משום שלא יכלו לעבוד במועדי ישראל. לא יתכן – טען – שתופעה כזו תתרחש במדינת ישראל. ההגנה מפני פגיעה ביכולת העבודה של שומר מצוות – תהא לה עדיפות לגישתו – שהייתה מקובלת עלינו, על פני חירויות כלכליות של מעסיקים.

(ג) לא יישללו זכויות, לא יוטלו חובות ולא ייכפו איסורים על אדם מטעמי דת.

כאן באה לידי ביטוי ההפקדה העקרונית של הדת מהמדינה. אם הטעם לחקיקה היא עניין דתי בלבד ולא ניתן להצדיקו מטעמים ענייניים, חברתיים, כלכליים וכד', החוק ייפסל. להבחנה הזו יש מסורת בפסיקה החוקתית האמריקאית. להמחשה, חוק החזיר וחוק החמץ – ייפסלו. חוק השבת כיום מנוחה – יש להניח שיישאר על כנו, אם כי יהיו בו, יש להניח, חריגים כאשר תהיה פגיעה ממשית בחופש מדת.

(ד) בא לקבוע סייגים והבחנות לאמור בעיקר בסעיף המשנה האחרון (ג). לאמור: "אין באמור בסעיף זה כדי:

1. "למנוע את תמיכת המדינה או רשויות ציבוריות במוסדות דת או בהענקת שירותים דתיים, או בחינוך דתי והכל על בסיס השוויון".

המדינה – טען אריאל – מסבסדת מוסדות תרבות, ספורט וחינוך. אין לכן כל מניעה שתתמוך בבתי כנסת, בחינוך דתי ובמוסדות תרבות דתיים. הכל כמובן על בסיס של שוויון עם מוסדות חילוניים מקבילים ועל בסיס שוויון עם דתות אחרות וכל הזרמים ביהדות.

2. "למנוע הכרה בנישואין ובגירושין דתיים לפי בחירת הצדדים, או לפגוע בהוראת חוק לפיה בחירתו של אדם בנישואין דתיים כלשהם מכפיפה אותו לדיני הגירושין של אותה דת".

כאן לראשונה באה גישתו של אריאל המכירה בנישואין אזרחיים. הוא לא ראה כל בעיה בנישואין כאלה מכיוון שממילא אין הם תופשים לפי הדין הדתי אך יהיו תקפים מבחינת דיני

המדינה. כל זאת – שהגירושין ייערכו בהתאם לאופן שבו נערכו הנישואים. מי שהתחתן דתית – יתגרש דתית, ולא תיווצר בעיה שגירושין אזרחיים לא יוכרו והאישה תיחשב כנשואה על פי הדין הדתי וילדיה יהיו ילדים שנולדו לאישה הנשואה לאחר. הוא האמין כי בעיות עתידיות ניתן יהיה לפתור על ידי מערכת רישום מקבילה שתאפשר שמירת ההכרה בילדי נישואין אזרחיים כיהודים – במקרה המתאים.

3. "לפגוע בהוראות חוק הניתנות להצדקה עניינית מטעמים עצמאיים שאינם טעמים שבדתי".

על הסעיף הזה עמדנו – תוך התייחסות לסעיף האוסר חקיקה דתית.

4. "לפגוע בהתחשבות באינטרסים של ציבור דתי ובצרכיו של ציבור כזה לשמירת אורח חייו או

לקיום מצוות דתו והכל על בסיס שוויון ואיזון אינטרסים ראוי עם צרכי שאר הציבור".

הסעיף הזה בעייתי, אולם מהווה פשרה ראויה של כבוד הדדי. ניקח לדוגמה את הרחוב הראשי של בני ברק הנחסם בשבת. באם תהיה דרך צדדית לקבוצה של חילונים לצאת בנסיעה בשבת מהעיר – החסימה הזו תהיה לגיטימית. אם באמצע שכונה דתית יש בית קולנוע – ניתן יהיה למנוע בחוק עזר פתיחתו בשבת. אולם, לא יתכן יהיה למנוע פתיחת בית קולנוע בשולי העיר כדי לשרת את הציבור החילוני. שאלה יפה היא האם ניתן יהיה למנוע – בשכונה חילונית מובהקת – פתיחת מרכז של חב"ד הבא להשפיע על הנוער להתקרב לדת, או באזור דתי מובהק ליתן שירותים למחפשי הדרך לחזור בשאלה.

5. "לפגוע בהוראות הנוגעות לכשרות המזון בצבא ובמוסדות ציבור".

כדי לאפשר את הקיום ביחד, במקומות בהם נפגשים כולם, כמו הצבא ומוסדות ציבור – אכן יש הצדקה לקיים כשרות, כדי שכולם יוכלו להסב מסביב לאותו שולחן ויישמר היחד למרות אמונות שונות.

ברור מאליו שהצעת החוקה ובמיוחד הסעיף של אריאל התקבל בחמת זעם ע"י הציבור האורתודוקסי. בזמנו היה עיתון של המפלגה הדתית לאומית בשם "הצופה" שיצא כנגד מציעי החוקה והופיע שם גם שיר שהשווה אותנו לשורפי ספרי תורה כמו הנאצים. בציבור הדתי לא יכלו בכלל לקבל את המושג "חוקה", כיוון שיש רק חוקה אחת והיא למשה מסיני. היו גם איומים מצד חוגים כהניסטים לפגוע בי אישית, אבל כל זה לא הפריע לנו לצאת למאבק של שנים.

ההסדר האמיץ שאריאל הציע לפני 28 שנים נדחה על ידי כלל המפלגות הדתיות. ש"ס בשיא כוחה דיברה על החלת ההלכה במשפט הישראלי, החרדים האשכנזים, למרות הסתייגותם האידאולוגית מהמדינה היהודית, לא הייתה מוכנה להסכים להסדר נורמטיבי מסוג זה וכך גם רוב המחנה הדתי לאומי. הנרפות האידאולוגית והאינטרסים המידיים בתפישת השלטון של שתי המפלגות הגדולות מנעה מהם להעלות אפילו לדיון את ההסדר החוקתי של הדת והמדינה. אולם כישלון המנהיגות הלא-דתית היה חמור הרבה יותר.

אריאל רוזן-צבי האמין בציונות דתית סובלנית המתחברת לאדם ולחברה לפני החיבור לארץ ישראל השלמה. הוא ראה במתנחלי גוש אמונים אובדי דרך המורידים את האמונה לקדושת אבנים וסלעים. הוא היה בין הראשונים שהבחין בסכנה המתחוללת לנגד עינינו ולא היסס לפעול ציבורית כנגדה בהצטרפותו ל"עוז ושלום" יחד עם רביצקי ואחרים. ברוך קורצווייל, מורו רב ההשפעה בבר-אילן, שהיה הומניסטי ציוני דתי, דיבר לא אחת על אפשרות התפתחותה של אפוקליפסה משיחית. לדידו מסרי הציונות של קיבוץ גלויות והקמת מדינה ריבונית בארץ ישראל הינה חילון המסורת המשיחית היהודית. כיבוש ירושלים, יהודה ושומרון הביא בשלב ראשון התעוררות במחנה הדתי-לאומי. נוער בני עקיבא – שלא נטל חלק של ממש בחלוציות של ההתיישבות לפני ועם קום המדינה, ובניגוד להיום לא היה מורגש ביחידות העילית של צה"ל והכוחות המסתערים במלחמת ששת הימים – התעורר לשליחות לאומית של יישוב לשם סיפוח של כיבושי אותה מלחמה. הם נשבו בקסם הנעורים של ציונות מגשימה ובתחיית הגרעינים המיתיים המשיחיים. כאן החל תהליך של ערעור הליברליות המערבית שעליה התבסס הרעיון הציוני. מכאן ועד לערעור הבסיס הנורמטיבי-דמוקרטי של המדינה, העדפת דברי רבנים על פני דין המדינה ועליית הלהט המשיחי של הדור השני והשלישי ביהודה ושומרון – הדרך הייתה ברורה.

המועד האחרון, כך נדמה לי, לבלימת הליך הפונדמנטליזציה היה בעקבות רצח רבין. רוצח רבין חשב שהוא מקיים מצווה דתית, מניעת הנסיגה מיהודה ושומרון וקיום דין רודף. קיימות עדויות שרבנים לא מעטים בשטחים דגלו בהשקפה דתית זו. הייתה חובה על השלטון להגן על הדמוקרטיה, לגלות את שמות פוסקי ההלכה האמורה ובוודאי לשלול מהם הזכות להיות רבנים המקבלים משכורתם מאותה מדינה שהטיפו למרוד בה. חולה בסרטן בשלבים מאוד מתקדמים, ישב אריאל בוועדת שמגר הממלכתית שחקרה את רצח רבין. הייתה זו ועדה מסורסת שהמנדט שלה לא היה לחשוף את יציאת המנהיגות האמונית נגד הדמוקרטיה ומשפט העמים אלא רק לטפל בנושא הרשלנות של מניעת הרצח ולמעשה הגנתית הזמת תיאוריות הקונספירציה. אריאל, אני מאמין, כתב את דברי הנעילה של הדו"ח, בשם ועדת החקירה, וזו לשונו:

"מאז כינונה של מדינת ישראל היה כוחה בשילוב ובאיזון ההכרחיים בין טיפוח כוחה לבין ההגבלות המוסריות שנטלה על עצמה... ראינו את עצמנו משוחררים מלחצים של אלימות פנימית... לא האמנו כי יישוב מחלוקת אידאולוגית נמצא בטווח של ירייה... האמנו כי כוחנו המוסרי יעמוד לנו לעצור את התהליכים השליליים...

ההיסטוריה היהודית העתיקה ידעה במהלך הדורות רציחות פוליטיות. בתקופות שונות של תולדות עמנו חדר אמצעי זה גם למלכות ישראל ויהודה. מדינת ישראל המתחדשת חייבת ללמוד את הלקח מן ההיסטוריה היהודית.

לאחר חורבן בית ראשון הייתה מחלוקת פוליטית בין שארית הפליטה שהושארה בארץ-ישראל, בראשות גדליה בן אחיקם. מחלוקת זו הוכרעה אז באמצעות רצח פוליטי (ירמיה מ' ואילך). גם חורבן בית שני לווה בשפיכות דמים בין אחים. קנאות, בריונות ואלימות בתוך החברה היהודית הובילו לחורבן, כפי שמתואר בסוגיית "על קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים" (גיטין נה-נז).

אלפיים שנה לאחר מכן שבנו אל ארצנו, וחיוני שנדע לבער מתוכנו תרבות רעה שקמה בתוכנו:
 'אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בר-יוחאי – קשה תרבות רעה בתוך ביתו של אדם יותר ממלחמת גוג ומגוג'
 (ברכות ז, ב)."

[סוף ציטוט]

אנחנו מביטים סביבנו ורואים כפירה בשלטון החוק וביחס אנושי לאחר, אלימות, רצח והיסחפות משיחית של חלק מהמערכת הפוליטית. קולות נשמעים להקמה מחדש של בית המקדש וחידוש פולחן הזבח, אנחנו צונחים לפונדמנטליזם המקראי המייתר לא רק את הציונות הליברלית והדמוקרטית אלא מאיים גם על היהדות ההלכתית. האם אנחנו חסינים בפני תופעות בעולם היהדות הדומות למה שמתרחש כיום בעולם המוסלמי הקיצוני? האם יעמוד לנו כוחנו המוסרי כאשר ניתקל בסיטואציות של חרם ובדידות ומצוקות מלחמה, האם יהיו שיעמדו בפני סחיפת ההמון? האם כדברי קורצווייל ניתן יהיה אז לעצור דהרתה של אפוקליפסה משיחית?

היכולת לעצור את הסיכונים בפני ישראל הציונית הליברלית והדמוקרטית נתונה בידי מורי הלכה, פילוסופים דתיים ושומרי אמונים אמיצים – נוסח אריאל רוזן-צבי. את כאב חסרונו אני נושא איתי עד היום.